

ВЕСТНИК „СТЪРШЕЛ“ –
ПОЛИТИЧЕСКИ ПРЕХОД И СТАНДАРТИ ЗА ХУМОР

Албена ВАЧЕВА

Югозападен университет „Неофит Рилски“, България

E-mail: bnv@abv.bg

STURSHEL SATIRICAL NEWSPAPER – POLITICAL TRANSITION AND HUMOUR STANDARDS

Albena VACHEVA

South-West University “Neofit Rilski”, Bulgaria

E-mail: bnv@abv.bg

ABSTRACT: The article focuses primarily on the Bulgarian satirical newspaper *Sturshel* (Hornet) – the most famous and one of the longest-lasting humorous editions in Bulgaria, which was first published in 1946. During the communist regime in the country the *Sturshel* was an edition of the Central Committee of the Bulgarian Communist party, which was the ruling party for 45 years. The political transformations in 1989 led to dramatical changes in the public life and the freedom of speech that had not been allowed during the previous historical period. The editors of the newspaper started their fight for independence and a few months after November 1989 the *Sturshel* was free from the Party’s guardianship and became one of the most trusted editions according to the statistical data and market results. Some of the short sentences, caricatures’ captions, and anecdotes published in the newspaper achieved huge popularity and many of them were turned into slogans born by people during political rallies and strikes. On the other hand, the *Sturshel* published many short reports from different street events and encouraged people to fight for new ethical values, based on the principles of political freedom, multiparty system and personal dignity. Laughter was used as a powerful instrument by the journalists and caricaturist to help people overcome the fear imposed by the totalitarian regime. Some of the mechanisms of this process are also analyzed in the article.

KEYWORDS: *Sturshel* newspaper, humour, satire, time of transition, freedom of speech, caricature

Вестник „Стършел“ започва да излиза през февруари 1946 г. и продължава да излиза и до днес, с което се превръща в най-дълго издавания хумористичен вестник в страната, който е успял да запази и името си и дори да го превърне в марка. „Стършел“ става марка не само за свеж хумор и сатира, но и за качествена журналистиката.

Изследвайки задълбочено течението на вестника в периода на цялостното му съществуване, Наталия Христова отбелязва като особено важни събитията, довели до еманципирането на вестника от издателя си – Централния комитет на Българската комунистическа партия. Поредицата от събития, случващи се през 1990 и завършили през август 1991 г., започват точно година преди падането на Живковия режим през 1989 г. „На 16 ноември 1988 година Секретариатът на ЦК на БКП обявява самостоятелност (думата „независимост“ очевидно тогава все още е еретична за ръководството на БКП) на партийните издания. В тази група е и „Стършел“ – пише Наталия Христова (2016, с. 18). На 20.12.1989 г. на редакционно събрание се приема текст на писмо до Андрей Луканов,¹ в което се заявява желанието на редакцията за „реално самоуправление на вестника и преминаването му на собствена стопанска сметка и самоиздръжка, обособяването му като юридическо лице“² (Христова, 2016, с. 25 – 26). След осъществяването на различни инициативи, водени разговори и реални действия по посока постигане на пълна самостоятелност, на 22.08.1991 г. е „извършена официалната съдебна регистрация. Трудната битка на писателите, журналистите, художниците на вестника по „развода“ с БСП е завършила...“ , заключава Наталия Христова (2016, с. 93).

Политическият плурализъм, демокрацията и правото на събирания и свобода на изказванията, както и въвеждането на принципите на пазарното стопанство във времето след падането на тоталитарния режим се превръщат в кредо на редколегията на „Стършел“, ревниво

¹ По това време член на Политбюро на ЦК на БКП. Писмото е с адресат и отдел „Идеологическа политика“ на ЦК (Христова, 2016, с. 25).

² Курсивът е на автора – Наталия Христова.

охранявано през годините на прехода. Кредо, което с помощта на иронията, хумора и сатирата печели доверието на огромна читателска аудитория и поддържа съществуването на вестника.³

Чрез тази си позиция вестник „Стършел“ не само че не се отказва от политическото, а напротив, той се превръща в ключов фактор от трансформиращата се политическа публичност в страната. Вестникът не следва настъпилата карнавализация в семантичната картина от първите години на прехода, а се превръща във водещ фактор, активно участващ в промените на властовите знаци и изобщо – в мисленето за властта. Бившият диктатор Тодор Живков „слиза“ от официалните плакатни изображения и се превръща в карикатурен образ, чрез който читателите на вестника се опитват – на първо време – да се освободят от страха си от властта, смеейки се. Именно посредством „игровия характер на смешното“ се реализира неговата функция да създаде специфична дистанция от обекта на осмиване, която се изразява в „пълна или преобладаваща емоционална непричастност“, пише Исак Паси (2001, с. 82). А игровият характер се осъществява не само на ниво експерименти с езика и търсене на нови стилистични похвати, а получава и реалните си практически реализации по улиците и площадите на големите български градове.⁴ И в този контекст стилът на вестника и проявленията на протестите взаимно се допълват и вдъхновяват.

Още във втория брой на вестника след 10.11.1989 г. е поместена карикатурата „Хайдушко хоро“ (автор Георги Чаушов), на която се вижда как партийното хоро продължава, от него е изпаднал само Тодор Живков, а на заден план се виждат първите, напускащи партийните редици и опитващи се да спасят себе си.⁵ Под цветната карикатура е поместен материал със заглавие „Ледът на страх се пропука“, подписан от Георги Друмев, Георги Александров, Михаил Вешим и Сергей Трайков. В публикацията е направен опит да се обобщи и представи на читателите всичко ново, което започва да се случва в политическия режим на страната, митингите, които са се провели в София независимо от слабата разгласа за тях в средствата за масова информация, желанието на хората да изразят свободно волята си за промяна. Плакатите, носени на превърналия се в емблематичен със своята масовост митинг (17.11.1989 г.),⁶ също са цитирани в текста – „По-малко милиция – повече демокрация!“, „Внимание – живковистите се приспособяват!“, „Комсомол, къде си? Ние сме тук!“, „Не правешка, а правова държава!“ Тези нови послания са сред първите промени в публичния език, които търсят своята социална видимост и категорично заявяват започналата промяна.

„Ноемврийската политическа промяна през 1989 г. върна на лозунгите тяхната основна комуникативна функция“ – отбелязва Радост Иванова. И допълва, че конкретно „митингите и другите сходни на тях форми на масови събирания [...] са онази културно-политическа ситуация, в която лозунгите осъществяват своята комуникативна функция“ (Иванова, 1991, с. 64). Лозунгът говори, той е част от изразните средства на политическата публичност, в която се чува гласът и на групи хора и човешки общности, отстранени от центровете на властта. Тези центрове се оказват под натиск от страна на периферията, и освен че се изпращат някакви съобщения, се осъществява и своеобразна езикова и риторическа игра, която има за цел да „снизят“ или да подмени смисъла на установени в публичното пространство символни значения.

³ Още докато вестникът е част от печатните органи на БКП, излиза проучване на Националния център за изучаване на общественото мнение (НЦИОМ), според което вестникът е с най-високо доверие, в съпоставка с различни издания. 54% от отговорилите споделят, че дават висока оценка на работата на „стършелите“, докато партийните „Дума“ и „Демокрация“ са съответно с 42% и 26% (Къде сме, 1995, с. 133).

⁴ Един от най-показателните примери, който може да се посочи като илюстрация (предвид факта, че е документиран), е карикатурата на Георги Чаушов, на която Петър Младенов е загърбил телевизионен екран, на който е самият Петър Младенов. Карикатурата е по повод оставката му, в резултат на разпространен по-рано видеозапис, в който той призовава към употреба на сила. Същата карикатура е прерисувана и залепена в „Града на истината“ (юни 1990) и е приложена в материал на Магдалена Елчинова и Валентина Ганева-Райчева (1991, с. 25).

⁵ „Стършел“, бр. 2285, 24.11.1989 г., с. 1.

⁶ По данни на Българската национална телевизия на този митинг са се събрали 100 000 души (Друмев, Александров, Вешим, Трайков, 1989, с. 1). В цялата постсоциалистическа история на България по масовост е бил надминат единствено от митинга на СДС на 07.06.1990 г., когато в подкрепа на демокрацията са се събрали 1 000 000 души.

В епохата на тоталитаризма, отбелязва Иван Славов, „колкото почина се появила и изчезнала безследно и всеки се превръщаше в лозунг, плакат, пропаганден текст, за да отстъпи мястото на друг. Важно е поне с лозунги да бъде задоволено ритмично населението, за да не забелязва другите липси“ (Славов, 1989, с. 5). Резултатът е, в съгласие с написаното от Радост Иванова, че лозунгът губи своите комуникативни функции, „втвърдява се“ идеологически и се лишава от въздействие. Нещо повече, „лозунгът е съкратен текст, най-често прикриващ съкратената или липсваща мисъл“, заключава Иван Славов⁷ (1989, с. 5). И дори и в случаите, когато е вложена определена мисъл, безбройните опити да се изпрати политическо послание към определени адресати, се превръщат в риторически похват, с помощта на който плакатността на практика преобръща и маскира социалните реалности.

Редакцията на вестника активно участва в трансформирането на езика и връщането на неговите реални комуникативни функции, лишени от лозунговия характер и превърналите се в метаезик клишета на партийната идеология и догматика. Журналистите следят активно не само случващото се на улиците, но и наблюдават онова, което става в администрацията и в отделни предприятия, случващото се в съдилищата, стачки на работници и протести на различни социални прослойки. Хуморът и сатирата не могат да съществуват – убедени са авторите на „Стършел“, ако следват езиковите клишета, а не се опитват да обърнат техните значения, да ги „принизят“, полагайки ги в нови контекстуални рамки. И именно искреният смях се явява изразното средство, чрез което вестникът може да се освободи от партийната опека и контрола на Централния комитет на комунистическата партия. Смешното по своята онтологична природа се ражда от преобръщането на значенията. „В пределите на известно единство – пише Исак Паси – смешното показва вътрешното разрушение, обезсмисляне и отрицание. Както при всяко противоречие [...] едната страна на противоречието съществува не изобщо и не за себе си, а за другата“ (Паси, 2001, с. 61). И в това противоречие се откриват претенциите на едната страна към другата или на двете помежду им, завършва мисълта си Исак Паси (2001, с. 69).

И докато тоталитарната партия все още е в невъзможност да излъчи ясни послания за промяна и да дефинира отношението си към собственото си наследство, то редакцията на вестника няма колебания да се включи в процесите, които са насочени към връщането на нормалността. На първо време – на нейното установяване в живота и възгледите на хората за социален ред, при това в противоречивите условия на политическа и икономическа трансформация в страната. „Претенцията на смешното“ към безсилието на политическото е в основата на усилията изданието не просто да бъде еманципирано от партийната опека, а да намери своята самостоятелност в езиковата и риторическата среда на новото време, което преминава през осмиването на старото. Вестникът ще бъде опозиция на всяка власт и ще дава отпор на всяка тъпота, заявява Йордан Попов в едноименна статия (Попов, 1990, с. 1). Ако „Стършел“ не може да „жили наляво и надясно, без да се съобразява с партийна принадлежност“, то той не може да бъде „верен на сатиричната си природа“, продължава главният редактор на вестника. И управляващи, и опозиция имат „трески за дялане“, поради което редколегиата ще продължава да прави това в търсенето на нормалността. Фактът, че вестникът е на първо място по читателско доверие,⁸ дава достатъчно основание на екипа да смята, че точно в опитите да се разкрият вътрешните противоречия във всеки един социален факт, е успешната формула за дълъг живот сред читателите.

Силата на смеха и смисълът от съществуването на „Стършел“ е в усилията за формиране на гражданско общество, при което партийните пристрастия няма как да бъдат определящи – смята Тодор Цонев. И ако „тоталитаризмът е вдървил мозъка“ на народа, то вече е дошло трудното време да се „разкърат тези пластове“ (Цонев, 1990, с. 2) и да се направят промени в

⁷ Точно като примери за липсваща мисъл или за абсурди, разкриващи изчерпаната стилистика на партийната идеология, в редакционна бележка под статията на Иван Славов са поместени няколко „лозунга“ или забавни надписи от официални места: „При комунизма – само с лъснати обувки!“, ТПК „Народна риба“, „Да оплодим навреме кравите!“, „Хигиената е враг на бактериологическата инвазия“, „Теляшка бригада за комунистически труд“, „Н. В. Гогол“, „Във всяка къща – говедо!“, „При началника се влиза само по голяма нужда“ („Стършел“, бр. 2285, 24.11.1989, с. 5).

⁸ Йордан Попов се позовава на изследване на общественото мнение, публикувано във вестник „Поглед“, според което от 12-те най-популярни вестника в страната „Стършел“ е на първо място (Попов, 1990, с. 1).

начина на мислене на хората за обществото и държавата. Независимо от романтичния патос на промените страхът все още е силен и само сатирата разполага с меките механизми за промяна в семантичните кодове на публичното говорене. Тя има потенциала да разруши „научнообразността“ на идеологиите, прикрита зад изпразнените фразеологизми, и да възвърне свободата на мисленето, което търси смисъла в идеите, както пише Росица Димчева по повод творчеството на Радой Ралин (Димчева, 2023, с. 144 – 145). Връщането към свидетелството на Тодор Цонев потвърждава и илюстрира подобен тип наблюдения върху сатиричния прочит на обществени и политически процеси. „Опозиционният вестник „Демокрация“ се сепва и не отпечатва някои мои неща, вестник „Дума“ започна да ги прередактира текстово и също да спира някои. Други неутрални вестници са дотолкова неутрални, че там човек би могъл да рисува само Бай Ганьо, и то в най-невинни почти състояния“, обобщава наблюденията си върху свободния от почти 8 месеца български медиен сектор (Цонев, 1990, с. 2). „Сатириците трябва да бъдат независими. Сатирикът отговаря пред историята. [...] Историята дава своята присъда“ (Ралин, 1990, с. 2).

Социалната ангажираност на вестника – ако се разгледа течението му през първата година след политическата промяна – е в стремежа към осъществяване на промени в публичното говорене, посредством изменения в езика. Езиковите трансформации не трябва да следват политическите екзалтации и да ги превръщат в нови клиширани послания, лишени от смисъл, а напротив – те трябва да подронят основанията на плаката и плакатното слово, наследени от миналото, за да разкрият силата на свободното слово. Екзалтациите и екстремизмът са наследство от риториката на партийната идеология от близкото минало и остракизмът и съдържащата се в тях деперсонализация не могат да имат място в свободното слово на новото време. Това говорене е навредило силно на „нашата култура и на нашето творчество“, „квалификациите за писатели, художници, за държавници“ са оказали „отвратително влияние“ върху нея, продължава Радой Ралин (1990, с. 2). Сатирата днес трябва да бъде качествена: „едно некачествено, недобре измислено нещо, винаги е близко до ругатнята и до циничната прямота. Сатирата трябва да се поднася интелигентно, художествено, изкусно“, предупреждава Тодор Цонев (1990, с. 2), разсъждавайки върху съвременните контекстуални рамки, в които „Стършел“ е получил своята независимост от комунистическата партия. Революцията в езика вече е започнала, неговата риторическа сила се променя, на трансформация е подложена и граматическата му структура в нейните вестникарски употреби. Езикът на вестника и езикът на улицата стилово започват да интерферират помежду си и да създават мисловни конструкции, отразяващи знаците на популярната култура. „Стършел“ трябва да предпази себе си от тези тенденции, за да може да опази всъщност читателите си. „Сега вестникът е интересен, особено тези притурки в края на месеца, които правите. Смятам също, че художествената страна – разказът, стихотворението, отстъпи, защото моментът е такъв – всеобща политизация“, оценява промените в хумористичното издание Петър Незнакомов (1990, с. 2).

Проблемът за езика на вестника е особено актуален в началните години на прехода. В броя от 24.11.1989 г. е публикуван и още един знаков материал от Петър Незнакомов – „Ах, тези вицове...“. В него авторът пише: „Презряно, плебейско изкуство, нямащо нищо общо с одата и псалмопение! Но затова пък стрелите на вицовете са удивително точно насочени, не се съобразяват с атрибутите на всемогъществото и тъкмо под тези атрибути откриват безпощадно своята цел. [...] Впрочем да живеят вицовете, волнодумният изразител на народната съвест! Те сигурно са събрани някъде на тъмно от някого, който има интерес да ги пази. И биха могли да се сложат в лично досие, следствен протокол и т.н. Би могло и да се издадат в книга, когато причината, която ги е породила, е вече отпаднала и е престанала да буди страх. Но тогава ще престанат да бъдат вицове. Те са силни само тогава, когато се носят свободно по въздуха, колкото и замърсен да е понякога той“ (Незнакомов, 1989, с. 1).

Вицовете, издадени в книга, вече не са толкова смешни или поне не изпълняват същата социална функция, каквато имат, когато се разпространяват в „реално време“, т.е. когато са извън актуалността на събитията, които осмиват. Вестникът обаче се характеризира с актуалност и поради тази причина „Стършел“ не е – подобно на книгата – едно архивирано вече слово, а е жива, активно кореспондираща и отразяваща всекидневното реч. Хумористичният вестник става платформа за обмен на този тип информация, позволявайки ѝ да достигне до множество анонимни читатели. По този начин изданието създава, събира, предава и препредава случващото

се на площадите в големите градове към аудитория, която е пространствено или дори идейно дистанцирана от конкретните места на събитията. Вицът, анекдотът и карикатурата са изразните средства на отразената актуалност, те са важна част от сложния комуникационен канал между автори/участници в събитията – вестник – читатели/участници в събития. Медиаторът е печатното издание, но то не е просто средство за информационен пренос, а е своеобразно поле на творческо пресътворяване и сатирично представяне на случващото се в страната и на популярните фигури на новата публичност.

В подобна логика на наблюдения „Стършел“ успява да комбинира в себе си характеристики на информационния вестник и стилови и изразни особености, типични за художествената литература. Сатирата (в рисунка и слово) типизира своите герои, засилва или отслабва определени техни качества – антропологични и психологически, осмива извършени действия, намерения или постъпки. Тази типизация обаче – разгледана през отделно взета рисунка – е незавършена заради динамиката на социалните процеси, от една страна, и поради факта, че определено количество образи се повтарят в различни скечове и в различни ситуативни рамки, от друга. Както отбелязва Уолт Уорнър, този тип изображения – отчетено през гледната точка на издателите, карикатуристите и вестникарите, са „значещи за тези, които знаят нещо за по-широкия дискурс, който те конструират и четат. [...] този дискурс включва, наред с други неща, и предположението за идеален зрител, етически стандарти, критерии за високи постижения и конкурентни издателски практики, които определят какво е карикатура и регулират работата на карикатуристите в определен времеви период“ (Werner, 2004, p. 1 – 2).

Всичко това дава основание на автора да говори за *интертекстуалност*, която е в основата на рецепцията и интерпретацията от страна на читателите. В по-голямата си част съвременниците на изображенията познават комуникативните кодове на контекста и успяват да извлекат смисъл от изображенията. Те разпознават типизациите, които се извършват от сатириците, защото са част от цялостния информационен обмен на времето, в което се засичат послания с различен произход и характер – от политически и икономически до морални и идеологически. За да се избегне рискът от стесняване на кръга на разбиращите съобщенията, съдържащи се в изображенията, е необходимо максимално разширяване на разбирането на карикатуристите и издателите за това какво е „идеален читател“, при това без да се нарушават стандартите за „добра и качествена карикатура“ или за „добър смях“, в най-широк смисъл.

Вторият определящ елемент за декодиране смислите на карикатурата според Уолт Уорнър е *културната памет* (Werner, 2004, p. 4). Това според изследователя реферира към базовото знание за миналото, което има пряко или косвено отношение към настоящето. Преживяната история или исторически събития, които са широко известни, могат да бъдат част от знаците, с помощта на които карикатурата достига до колкото е възможно по-широка читателска аудитория. В случая със „Стършел“ онова, което създава проблеми на редакцията в първата година след ноември 1989 г., а именно институционалната обвързаност с тоталитарната партия, е и на практика неизчерпаем източник на смях за читатели от различни социални групи и политическа ориентация. Карикатуристите широко експлоатират темата за близкото минало, което на практика е реално настояще към онзи момент. Акцентът е не толкова върху образите и фигурите, които още не са се превърнали в исторически, а по-скоро в усилията да се осмеят социални ценности и морални норми и по този начин да се поставят културните граници на отминалото време. Обществените нагласи са ориентирани по посока на настъпващите промени, което дава възможност на тоталитарния режим да се гледа като на споделен колективен опит, който с всеки изминал ден остава в миналото. Карикатурата – визуална и словесна – се опитва да направи това към онзи момент, като все пак карикатуристите и журналистите в „Стършел“ си дават сметка и за известния идеализъм, вложен в подобен тип начинание. Авторефлексията идва от самата същност на смеха, положен точно върху скепсиса – функция на леката дистанция от социалната събитийност на настоящето.

Каго трети механизъм, вече в допълнение към посочените от Уолт Уорнър, може да се изведе *серийността* в различни типове карикатури. Този механизъм се основава на определени последователности, което дава основание рисунките да се мислят в перспективата на вътрешен диалог помежду им. Той се основава не толкова на авторството на изображението, а по-скоро на създаваната персонажна система от образи, както и от общата ситуативна рамка, в която се полагат. Поради тази причина, в усилията си към отразяване на актуалното, рисуваните

карикатури във вестника могат да се разгледат и в кореспонденция с похватите, по които комиксите предават информация на читателите си. В поредицата от отпечатани броеве „героите“ постепенно се доразвиват посредством плавното, но непрекъснато уплътняване на типологизиращите ги характерни черти. Вицовете и фейлетоните доизграждат това приближаване до комикса и в някои случаи придават сюжетна усложненост на серийните карикатури. И ако всяка една отделно взета рисунка може да бъде напълно неподатлива за декодиране и разбиране от страна на читатели, които не познават контекстите на времето, то напластяването на черти при последователното продуциране на образи и герои създава смислови сцепления на нивото на текста. Така нарисуваните персонажи стават разпознаваеми и по този начин се създава възможност за по-късно контекстуално реконструиране на случващото се в периода. Епизодично появили се актьори в социалната и политическата публичност създават трайни карикатурни образи и се превръщат в разпознаваеми и за читатели на вестника от един по-късен исторически етап.

Това, което Уолт Уорнър определя като своеобразна дискурсивна слабост на карикатурата, а именно – липсата на онези механизми, чрез които „комиксите, политическите или търговските реклами и фотожурналистиката“ (Werner, 2004, p. 4) изграждат концептуални референти с културната памет, се преодолява именно чрез вътрешнотекстовите препратки, осъществявани от серийността. Течението на вестник „Стършел“ дава изключително много примери в тази посока, които лесно могат да се проследят във времето. При това самото проследяване може да не се ограничава само до прехода от тоталитарно към демократично общество (след 1989 г.), а и до периода на „първия“ преход – епохата на установяването на репресивния комунистически режим през 1946 година.⁹

В заключение може да се каже, че прегледът на архива на вестника показва, че в началните години след 1989 година, когато политическата събитийност се следи особено живо от огромна по своите мащаби зрителска и читателска аудитория, изданието се превръща във водещо при изграждането на стандарти за свобода на словото. В голяма част от материалите във вестника се изразява активната позиция на редколегиата по въпроси, свързани със самостоятелността на изданието, свободата на словото, демократичните принципи на променящото се общество. Това е период, за разлика от днешния, в който вярата и усилията за промяна доминират значително над носталгичното припомняне на миналото, а самото тоталитарно минало е конструктор от културната памет и своеобразен коректив на случващото се. Хуморът на „Стършел“, който в стилистиката на карнавалното обръща знаците на високото и ниското, се превръща в съставна част от изграждането на представи и визии в мисленето на хората за себе си в конкретния исторически момент. Тази конкретика е атестат за актуалност, чрез нея седмичникът заявява и реализира претенциите си за информативност, независимо от факта, че голяма част от публикациите дават информация за актуални събития, представени с художествен език и стилистични похвати. Тези похвати на свой ред обаче помагат на „Стършел“ да се дистанцира от общите процеси на таблоидизация, настъпили в информационната преса във втората половина на 90-те години, и – от друга страна – да запази сатиричния си поглед към разширяващата се масовизация на посттоталитарната култура.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Димчева, Р. (2023)** Към историята на българската сатира от втората половина на XX век. София: „ВС Пъблишинг“ ООД. (*Dimcheva, R. Kam istoriata na balgarskata satira ot vtorata polovina na XX vek. Sofia: „VS Pablishing“ OOD., 564 s.*)
- Друмев, Г., Александров, Г., Вешим, М., Трайков, С. (1989)** Ледът на страха се пропука. // *Стършел*, бр. 2285, 24.11.1989, с. 1 – 2. (*Drumev, G., Aleksandrov, G., Veshim, M., Traykov, S. Ledat na straha se propuka. // Starshel, br. 2285, 24.11.1989, s. 1 – 2.*)
- Елчинова, М., Ганева-Райчева, В. (1991)** Към характеристиката на един вид нови културни явления (Графичните текстове от студентската окупационна стачка и „Града на истината“). // Български фолклор, №3, с. 22 – 40. (*Elchinova, M., Ganeva-Raycheva, V.*

⁹ За всичко това изключително много допринася и един важен в техническо отношение факт, а именно – създаването на виртуална платформа с пълен дигитален архив на вестника, включващ цялото му течение от първи брой до актуалния за момента.

- Kam karakteristikata na edin vid novi kulturni yavleniya (Grafichnite tekstove ot studentskata okupatsionna stachka i „Grada na istinata”). // *Balgarski folklor*, №3, s. 22 – 40.)
- Иванова, Р. (1991)** Сбогом, динозаври, добре дошли, крокодили (Политическите митинги и техните лозунги през погледа на фолклориста). // *Български фолклор*, № 3, с. 63 – 71. (*Ivanova, R. Sbogom, dinozavri, dobre doshli, krokodili (Politicheskite mitingi i tehните lozungi prez pogleda na folklorista). // Balgarski folklor*, № 3, s. 63 – 71.)
- Къде сме (1995)** Къде сме ние? (1990 година). – В: Гнездото на стършелите. 50 години вестник „Стършел“. Йордан Попов, Кръстьо Кръстев, Румен Белчев (съст.). София: Издателство „Слово“ и издателство „Стършел“, с. 133. (Kade sme nie? (1990 godina). – V: Gnezdoto na starshelite. 50 godini vestnik „Starshel“. Yordan Popov, Krastyo Krastev, Rumen Belchev (sast.). Sofia: Izdatelstvo „Slovo“ i izdatelstvo „Starshel“, s. 133.)
- Незнакомов, П. (1989)** Ах, тези вицове... // *Стършел*, бр. 2285, 24.11.1989, с. 1. (*Neznakomov, P. Ah, tezi vitsove... // Starshel*, br. 2285, 24.11.1989, s. 1.)
- Незнакомов, П. (1990)** *Стършел*, бр. 2321, 03.08.1990, с. 2. (*Neznakomov, P. Starshel*, br. 2321, 03.08.1990, s. 2.)
- Паси, И. (2001)** Смешното. София: Труд. (*Pasi, I. Smeshното. Sofia: Trud.*, 296 s.)
- Попов, Й. (1990)** Опозиция на всяка власт, отпор на всяка тъпота. // *Стършел*, бр. 2310, 18.05.1990, с. 1. (*Popov, Y. Opozitsiya na vsyaka vlast, otrpor na vsyaka tapota. // Starshel*, br. 2310, 18.05.1990, s. 1.)
- Ралин, Р. (1990)** Хумор и политика, сатира и демокрация. // *Стършел*, бр. 2321, 03.08.1990, с. 2. (*Ralin, R. Humor i politika, satira i demokratiya. // Starshel*, br. 2321, 03.08.1990, s. 2.)
- Славов, И. (1989)** Един е лозунгът: „Да живее лозунгът!“ // *Стършел*, бр. 2285, 24.11.1989, с. 5. (*Slavov, I. Edin e lozungat: „Da zhivee lozungat!“ // Starshel*, br. 2285, 24.11.1989, s. 5.)
- Христова, Н. (2016)** Избор на промяна (Развод ми дай!). – В: Що е „Стършел“ свършил за 70 години жужене. Йордан Попов, Михаил Вешим, Румен Белчев (съст.). София: Стършел, с. 11 – 94. (*Hristova, N. Izbor na promyana (Razvod mi day!). – In: Shto e „Starshel“ svarshil za 70 godini zhuzhene. Yordan Popov, Mihail Veshim, Rumen Belchev (sast.). Sofiya: Starshel*, s. 11 – 94.)
- Цонев, Т. (1990)** Хумор и политика, сатира и демокрация. // *Стършел*, бр. 2321, 03.08.1990, с. 2. (*Tsonev, T. Humor i politika, satira i demokratiya. // Starshel*, br. 2321, 03.08.1990, s. 2.)
- Werner, W. (2004)** On Political Cartoons and Social Studies Textbooks: Visual Analogies, Intertextuality, and Cultural Memory. // *Canadian Social Studies*, Vol. 38, No 2, Winter 2004, 1 – 11.